

Agricultuur in balans

Verzamelde reflecties over de economie en ethiek
van een duurzame landbouw en adequate voedsel-
voorziening

Roel Jongeneel

Before there can be a view there should be a viewpoint

Karl Gunnar Myrdal

Omslagillustratie: Willy Jongeneel

ISBN 9789402194234

© 2019 Roel Jongeneel

Inhoudsopgave

Woord vooraf.....	7
Deel 1 Inleiding en diagnose.....	9
1 Introductie.....	10
1.1 Voedsel is bijzonder	10
1.2 Waardering en kritiek.....	11
1.3 Platte economie.....	14
1.4 Blijvende uitdagingen.....	15
1.5 Ingebedde landbouweconomie	15
1.6 Paradigma's en denklijnen	16
1.7 Duurzaamheid als opgave.....	17
1.8 Opzet.....	18
2 Hamburgers in het paradijs.....	22
2.1 Introductie.....	22
2.2 Visie Louise Fresco.....	22
2.3 Schaduwdenkers	23
2.4 Onmiskkenbare vooruitgang	23
2.5 Voedsel als verleiding.....	24
2.6 Het paradijs is er al.....	24
2.7 Ontkrachte mythen rond voedsel	25
2.8 De rol van de wetenschap.....	26
3 Technicisme bedreigt de tuin.....	27
3.1 Introductie.....	27
3.2 Het 'technicisme' van Schuurman	27
3.3 Methode	28
3.4 Abstracte wetenschap	28
3.5 Schaduwzijden van de vooruitgang	29
3.6 Landbouw.....	30
3.7 Tuinieren als metafoor	31
3.8 Vergelijking van de visies van Fresco en Schuurman	32
3.9 Concluderende opmerkingen	34
Deel 2 Globalisering en rechtvaardigheid	36

4 Wereldvoedselvoorziening en rechtvaardigheid	37
4.1 Inleiding	37
4.2 Situatieschets	37
4.3 Smalle economische ethiek	39
4.4 Commutatieve en verdelende rechtvaardigheid	42
4.5 Rentmeesterschap	42
4.6 Scheppingsgemeenschap	43
4.7 Evaluatie	43
4.8 Conclusie	44
5 Landbouw en globalisering: effecten op de bedrijfsvoering	46
5.1 Introductie	46
5.2 Globalisering als breder verschijnsel	46
5.3 Globalisering en landbouw: markten en voedselketens	48
5.4 Het EU landbouwbeleid van bescherming naar marktoriëntatie	49
5.5 Gevolgen voor de Nederlandse boer	51
5.6 Conclusie	53
6 Wat is een rechtvaardige prijs?	55
6.1 Inleiding	55
6.2 Grieken en kerkvaders	56
6.3 De economie	57
6.4 Wanneer zijn prijzen in economische zin 'oneerlijk'?	60
6.5 Tussenstand	62
6.6 Bijdrage vanuit de christelijke filosofie	63
6.7 Proeve van een beknopte synthese	65
6.8 Voorbeeld: eerlijke zuivel	67
6.9 Ondersteunende wetgeving	69
6.10 Conclusie	70
Deel 3 Visie op verantwoorde landbouw	72
7 Het gelijk en ongelijk van de Agrarians	73
7.1 Inleiding	73
7.2 Hoe goed doet de landbouw het?	73
7.3 Agrarianism	74

7.4 Wie is Berry?.....	75
7.5 Vijf basisprincipes	76
7.6 Cultuurkritiek en <i>world view</i>	76
7.7 Omkering van waarden	77
7.8 Scherpe diagnose	77
7.9 Verdwijnende dieren en stoppende boeren.....	78
7.10 Paradigma-omslag	78
7.11 <i>How small is beautiful?</i>	79
7.12 Niet-toereikende therapie	80
7.13 Conclusie	81
8 Pleidooi voor een hernieuwde rentmeesterschaps-benadering	83
8.1 Voorzetting van het landbouwdebat	83
8.2 Teveel romantiek, te weinig realisme	83
8.3 Duurzaamheid en lange-termijn benadering	84
8.4 Is elke boer al rentmeester?	84
8.5 Hol rentmeesterschap	85
8.6 Naar een normatief perspectief.....	86
8.7 Terug naar écht rentmeesterschap.....	87
8.8 Een normatieve invulling nodig	88
8.9 Christelijke normen, wijsheid en wetenschap	89
8.10 Conclusie	90
Deel 4 Duurzame economie en landbouw	91
9 Donut-economie: oog voor duurzaamheid en kringlopen	92
9.1 Introductie.....	92
9.2 De donut metafoor.....	92
9.3 De zeven donut-principes	93
9.4 Sociale en planetaire grenzen.....	95
9.5 Gedrag en beleid	97
9.6 Toepassing: landbouw in de Donut	98
9.7 Evaluatie en conclusie	101
10 Duurzame landbouw: agro-ecologie en circulaire economie	104
10.1 Inleiding	104

10.2 Agro-ecologie	104
10.3 Kringlooeconomie.....	107
10.4 Kringlooplandbouw.....	108
10.5 Bestaan er kringloop-principes?	109
10.6 Hoe meer circulair?	112
10.7 Concluderende opmerkingen	114
Deel 5 Samenleving en beleid	116
11 Landbouw- en dierethiek volgens Singer.....	117
11.1 Introductie.....	117
11.2 De vier stellingen van Singer.....	117
11.3 Belangenutilisme	119
11.4 Dierenbevrijding	119
11.5 Kritiek op moderne landbouw	120
11.6 Kritiek op utilistische basis	121
11.7 Verhouding mens-natuur	123
11.8 Evaluatie en conclusie	124
12 Duurzaam en sociaal landbouwbeleid	128
12.1 Inleiding	128
12.2 Bijzondere economie	128
12.3 Rentmeesterschap en landbouwbeleid	131
12.4 Landbouwbeleid in een weerbarstige praktijk.....	133
12.5 Een gericht beleidskader.....	135
12.6 Concluderende opmerkingen	139
Annex: Visies op landbouwbeleid in Nederland.....	141
13 Epiloog	143
Personalia	144
Verantwoording.....	145

Woord vooraf

Dit boekje is eigenlijk in de loop van de jaren ontstaan en gegroeid uit de diverse bijdragen die ik in de loop van de tijd mocht leveren. In december 2017 rees het idee om een selectie van die bijdragen bij elkaar te brengen en te bundelen.

Toen ik in oktober 2018 in Sofia (Bulgarije) was en daar gedurende een aantal dagen een serie gesprekken moest voeren over de landbouw en het landbouwbeleid daar, heb ik de daad bij het woord gevoegd en de boekopzet gemaakt.

Dit boekje is bedoeld om een bijdrage te leveren aan het denken over landbouw en voedsel. Het debat over de toekomst van landbouw en de voedselvoorziening gaat niet alleen agrariërs, als producenten van voedsel aan, maar ook de samenleving als geheel. Iedereen is consument van voedsel, immers zonder voedsel is er geen leven. Het gedrag van consumenten is even medebepalend voor het voedselsysteem van de toekomst als dat van de producenten.

Ik ben op verschillende manieren betrokken bij landbouw en voedsel. Ik kom uit een oud boerengeslacht en hoor op verjaardagen nog steeds de verhalen over boeren wel en wee: kalverprijzen, de regen die er is gevallen, een koe die kreupel loopt, en het gras dat droog is binnengehaald. Zoals een ieder, ben ook ik een consument van voedsel en kan daar heerlijk van genieten.

Als landbouweconoom ben ik ook vanuit mijn vak bij de economie en het beleid van de landbouw betrokken. Ik mag me daarbij gelukkig prijzen werkzaam te zijn bij Wageningen University en Research Center (WUR) met haar inspirerende werkomgeving en veel betrokken en deskundige collega's. In het vervolg zal ik ook regelmatig naar hun werk verwijzen.

Mijn 'technische' collega's waren nogal eens kritisch richting mij als econoom, omdat economie in hun ogen vaak een barrière leek voor de echte verduurzaming van de landbouw. Ik begrijp wel wat van hun ongenoegen en zie ook hoe de kapitalistische (neo-liberale) economie als 'spelbreker' kan functioneren. Tegelijkertijd is het mijn vaste overtuiging dat de economie een cruciale rol vervult en zich niet zomaar 'buiten spel' laat zetten. Sterker nog, ik denk dat een duurzame en sociale landbouw niet tot stand zal komen zonder een duurzame en rechtvaardige economie; een economie die meewerkt in plaats van 'in de weg zit'. Maar daarmee ligt er wel een grote uitdaging: hoe kunnen voldoende voedsel nu en in de toekomst, het boereninkomen, en ecologie en milieu goed samengaan? Ik wil daar graag over meedenken en vind dat dat mijn vak juist zo boeiend maakt.

Mijn werk brengt me over de grens in contact met vele buitenlandse collega's, beleidsmakers, met andere gebruiken, culturen, praktijken en situaties en biedt me de gelegenheid om nieuwe dingen te leren en problemen en opgaven rond

landbouw en voedsel van verschillende kanten te bekijken. Begin 2018 werkte ik enige tijd in Parijs bij de OECD, een instituut dat het landbouwbeleid van landen analyseert en overheden adviseert over beleidsverbeteringen. Ik denk met plezier terug aan de intensieve discussies die we daar hadden over ontwikkelingen in de landbouw en dat heeft me zeker gestimuleerd om in dit boekje mijn visie verder uit te werken.

Last but not least voel ik me als christen betrokken bij hoe we met de aarde, de planten en de dieren omgaan. Ik zie het, net als veel medemensen, als een belangrijke humane opdracht om op een respectvolle manier met natuur en milieu om te gaan. Ik denk dat christenen als het gaat om hun zorg voor de prachtige schepping, helaas nog wel eens wat steken hebben laten vallen en nog het nodige kunnen en moeten leren. Ik wil graag meedenken en meezoeken naar antwoorden en het vinden van een juiste balans tussen het 'bouwen en bewaren' bij de aan mensen gegeven scheppingsopdracht. Er is ons veel toevertrouwd en dat vraagt om verantwoord beheer: om economie en ethiek, om agronomie en ecologie, om geloof en vertrouwen.

Zoals al aangegeven is dit boekje vooral een verzameling van eerdere bijdragen. Ze hebben vaak een wat reflectief en filosofisch karakter. Ik heb ze allen opnieuw bekeken en vaak flink aangepast en bewerkt. Mijn oud-collega Cees van Bruchem, die wilde meelesen 'dwong' me daar ook toe met zijn vele opmerkingen en vragen. Ik wil hem bedanken voor zijn input en tijd en ook de gesprekken die we hadden. Zonder hem had dit verhaal er zeker anders, maar ook minder goed uitgezien. Ik heb er een introductie-hoofdstuk bij geschreven en ter afsluiting een korte epiloog aan toegevoegd.

Ik hoop dat ik met deze bijdrage de reflectie over een duurzame landbouw en een toereikende wereldvoedselvoorziening mag voorthelpen. Mocht ik daar in slagen, dan zou me dat deugd doen.

Sofia, 29 oktober 2018/Wageningen, 5 juli, 2019

Deel 1 Inleiding en diagnose

1 Introductie

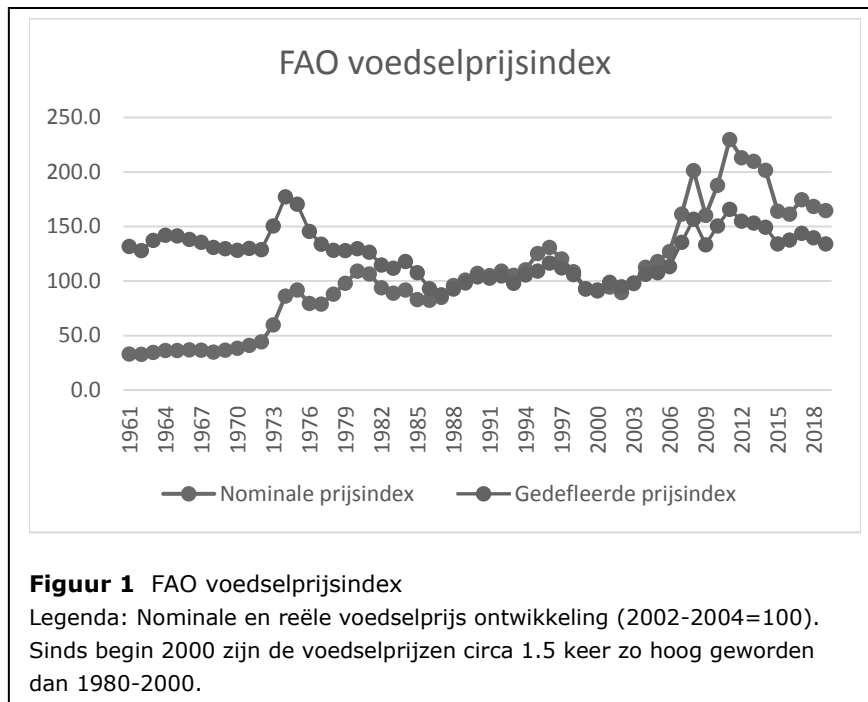
1.1 Voedsel is bijzonder

Voedsel lijkt tegenwoordig altijd en overal, op de hoek van elke straat, voor een habbekrats te koop te zijn. Voedsel is misschien in onze beleving wel gewoon, maar het is nooit vanzelfsprekend. We hebben nu in korte tijd twee keer met een voedselcrisis te maken gehad. In 2008 liepen de voedselprijzen enorm op: ze stegen gemiddeld met meer dan 50 procent (zie Figuur 1)! In 2009 en 2010 was er even een adempauze. Maar eind 2013 was het opnieuw raak en piekten de prijzen nog erger. De gevolgen liegen er niet om. Zo'n 100 miljoen extra mensen werden daardoor geconfronteerd met honger. En het schrijnende is dat het voor een groot aantal mensen niet eens veel uitmaakte: zij hebben elke dag voedselcrisis. Voor 850 miljoen mensen is het tekort aan voedsel chronisch. Elke dag overlijden er circa twintig duizend mensen aan een tekort aan voedsel.

Ik denk dat deze voedselcrises en de problemen die zich bij de voedselproductie voordoen met betrekking tot milieu, klimaat, biodiversiteit en ethische zaken als dierenwelzijn en genetische manipulatie ons veel fundamenteeler zou moeten doen nadenken over voedsel. We zijn in toenemende mate en vaak onbewust de weg kwijt geraakt met betrekking tot ons voedsel. Zijn bidden en danken aan tafel, als het al wordt gedaan,

vaak niet meer dan een ritueel? Ashok Gulati, een inspirerende Indiase econoom en nu een sleutelfiguur in het Indiase voedselprijs-beleid, zei me eens: "Roel ik begrijp niet waarom jullie altijd zoveel eten. Dat is toch helemaal niet nodig?". Hij was vegetariër, zoals veel Hindoe-Indiërs dat zijn. Het Hindoe geloof deed hem niet veel, zo zei hij, maar op de bijbehorende leefwijze en zijn voedsel was hij heel precies. Dat hoorde bij zijn identiteit.

Die bewuste omgang met voedsel zowel door Hindoes, moslims en joden mag ook christenen wel te denken geven. Waarom heeft God de mens eigenlijk geschapen als iemand die voedsel nodig heeft? Ik denk dat dat als een diepere betekenis heeft dat het laat zien dat mensen behoeftige wezens zijn. We staan niet op onszelf, kunnen dat ook helemaal niet, maar zijn aangewezen op voedsel. We zijn niet autonoom, maar juist behoeftig en door en door afhankelijk. Een tweede les is dat het voedsel ons verbindt met de aarde. Melk komt niet allereerst uit de fabriek, maar uit het uier van koe Bertha. Ze heeft het gemaakt uit het frisse groene gras dat ze een paar uur eerder lag te herkauwen. Zonder alles wat groeit en bloeit geen eten op tafel! Overigens verbindt voedsel ons indirect zo ook nog eens met de hemel, want zonder zonlicht is er geen

nog steeds letterlijk opgeofferd. Dat is de wet van de overgave in de schepping. Voedselgebruik bepaalt ons daarmee niet alleen bij het leven, maar in feite ook bij de sterfelijkheid en eindigheid van het leven.

Er is overigens ook een gevaar: dat we gaan denken dat alles om ons en de bevrediging van

fotosynthese en dus ook geen biomassa. Ik denk dat het God Zelf is die in ons voedsel Zijn niet aflatende zorg voor mensen laat zien¹.

Er is meer. Voedsel heeft een grote sociale en religieuze betekenis. Denk aan de Oosterse gastvrijheid rond de maaltijd. De maaltijd verbindt mensen met elkaar en creëert momenten om gedeelde vreugde te ervaren. Voor de religieuze betekenis van voedsel zou je aan de oudtestamentische spijswetten met de voorschriften over reine en onreine dieren kunnen denken. Of bijvoorbeeld aan de relatie tussen voedsel en de offers. Voedsel herinnert de Joodse gelovige aan de noodzaak van het offer. Behoud van je leven is onmogelijk zonder de dood van andere levende wezens. Planten worden weggemaaid, dieren worden geslacht: zij worden

onze vaak willekeurige behoeften en culinaire verlangens draait. Zo'n antropocentrische visie, die in mijn vak economie heel erg gebruikelijk is, is echter zeer problematisch als het gaat om een duurzame manier van omgaan met wat aan ons is toevertrouwd (zie hoofdstuk 8). Het leidt tot een instrumentele manier van kijken naar de dingen om ons heen, waarbij het moeilijk is om de intrinsieke waarde van de schepping nog recht te doen. Alles staat dan immers in het teken van het (welbegrepen) eigenbelang.

1.2 Waardering en kritiek

De landbouw is in onze verstedelijkte samenleving een typische bedrijfstak. Ze wordt bedreven door de boeren en tuinders die het overgrote deel van onze ruimte beheren en

¹ Dat laat onverlet dat mensen daar een cruciale rol in spelen, zoals de reformator Luther lang geleden al benadrukte.

daar op het platteland een van de oudste beroepen van de wereld uitoefenen: de productie van voedsel. Daarnaast worden overigens ook een aanzienlijke hoeveelheid niet-voedselproducten geproduceerd: ongeveer een derde van de productiewaarde in Nederland is *non food*.

En de burgers? Ze staan langs zij en zien het aan. Ze zijn meer en meer als het kritische voetbalpubliek dat meent het spel te kennen en weet hoe de wedstrijd gespeeld moet worden. Men vindt het normaal als alles goed gaat. Je boterham, vanzelfsprekend! Wie denkt daar nu nog over na? Een 'verdwaalde' enkeling misschien, bij uitzondering, eenmaal per jaar bijvoorbeeld met de biddag voor gewas en arbeid. Maar als het vertoonde de burgers even niet bevalt, dan fluiten ze het elftal weg of willen ze uitbreiding met buitenlandse spelers. Of zijn het vooral de bobo's van de industrie die dit laatste willen?

Maar hoe zit het dan met het oranjegevoel van de consument? Wordt voedsel onvoldoende gewaardeerd omdat de afstand tussen de consument en de boer te groot is geworden? Houdt daar de voetbal-analogie op? Schort het aan verbondenheid en blokkeert dat een waarden-georiënteerd voedselsysteem, waarin het om veel meer gaat dan om de laagste

prijs voor de beste deal? Er zijn interessante initiatieven die proberen juist die band tussen de supporters en het nationale elftal weer te versterken. Ze zijn klein, maar wel nodig, want het lijkt me onmogelijk om de uitdagingen van de toekomst op te lossen zonder de steun van verbonden supporters.

De landbouw vertegenwoordigt in onze samenleving een belangrijke waarde. Allereerst economisch. De trots van de Nederlandse boeren is dat ze in staat geweest zijn zichzelf te organiseren in een goedlopende club. Die grote groep 'eigenheimers', die ze toch wel zijn, werd gevormd tot een team dat decennia lang succesvol zou blijven. Succesvol in die zin dat er voedsel in overvloed werd geproduceerd². Niet alleen voldoende, ook goedkoop; niet alleen voor onszelf, maar ook voor anderen in het buitenland dichtbij en veraf. De prijzen die de boeren ontvingen zijn in de periode 1950 - 2005 in reële zin met meer dan 70% omlaag gegaan. Voor de consument was de daling wat minder, circa 40%, maar die profiteerde er ook goed van mee. Waarderen we ons voedsel nog wel?

Er zijn in de na-oorlogse tijd indrukwekkende resultaten neergezet: sterke stijging van de zelfvoorziening, exporttoename, werk en een gemoderniseerd productieapparaat.

² Ik heb onlangs eens uitgerekend dat rond 1820 kon één boer zorgen voor het benodigde voedsel van 4 mensen, ofwel zijn eigen gezin als dit niet te groot was. Honderd jaar later (in 1920) was dit aantal verdubbeld tot

8, en in 1955 tot 20. Vandaag kan een moderne boer in de EU wel circa 130 mensen voeden (zie mijn brochure *Boeren met passie*, 2019).

De Nederlandse landbouw vervulde in verschillende opzichten een voorbeeldfunctie. De poldermentaliteit van het samen de strijd aangaan en de ijzeren driehoek van onderzoek, onderwijs en voorlichting stuwde de sector vooruit tot ongekennde hoogte. Het kleine Nederland werd de tweede landbouwexporteur van de wereld en was daarmee goed voor de 'Europacup'.

De landbouw vertegenwoordigt ook belangrijke sociale en culturele waarden. Er is geen Nederlands landschap denkbaar zonder daarin de vormende en dragende rol van de landbouw in te herkennen. Via de landbouw is onze samenleving nog steeds verbonden met de aarde. Iedereen werkt voor zijn brood, maar het groeit uiteindelijk toch op de akkers en de velden.

En dan het landschap met zijn weidsheid en rust, zijn hoeven en knotwilgen. Al eeuwenlang hebben de schilders zich door dit platteland laten inspireren en het vastgelegd op hun doek. Was het landschap in de Middeleeuwen vaak niet meer dan de vage achtergrond bij een bijbels tafereel, later wordt het steeds meer de allesbepalende dimensie van het schilderij. De mens emancipeerde van pelgrim Gods tot toerist met rugzak en digitale camera. Die schilderkunst is meer dan de projectie van de ontwikkeling van onze cultuur. Ze illustreert ook de fundamentele men-

selijke behoefte aan ruimte, aan horizon, aan oriëntatiepunten, aan rust, en aan verbinding met de natuur.

Intussen is de relatie tussen landbouw en landschap een stuk ingewikkelder geworden. Het grootste deel van de landbouw is verïndustrialiseerd. De moderne stallen en andere bouwwerken zijn vaak groot en strak en dat is niet direct een aanwinst voor het landschap. Het is bovendien een stuk stiller geworden rond de landbouw. Niet omdat er minder koeien in de wei lopen of er minder pluimvee in de Nederlandse stallen is. De landbouwproductie is vanaf 1950 zelfs zeven keer over de kop gegaan; zeven keer in zeventig jaar dus!

Het is het stil omdat het aantal boeren sinds 1950 met zo'n tachtig procent is gedaald. Het idyllische platteland moge dan rust en genoeglijkheid uitstralen, daarachter gaat een enorme dynamiek schuil: de strijd tussen de wijkers en de blijvers en het continue gevecht om de schaalvergroting. Ook al ging de agrarische sector voor goud, men kon toch niet verhinderen dat het aandeel van de primaire landbouw in het nationale product in de loop van de tijd slonk tot een paar luttele procenten. Overigens komt die daling niet zozeer door een lage productiviteit (de producties per hectare en per dier namen enorm toe), maar vooral door achterblijvende prijzen. Voor het (nationaal) economisch belang hoeft landbouw eigenlijk niet zo hard niet meer. En

steeds meer kritische supporters zeggen dat ook zo: geef ons de ruimte. Voedsel is immers overal te koop. De indruk wordt bovendien gewekt dat de landbouw nog steeds te veel van de Brusselse begroting opsnoept (zie hoofdstuk 12).

1.3 Platte economie

De liberalisering van de wereldmarkt voor agrarische producten, zoals die zich sinds de negentiger jaren van de vorige eeuw aan het voltrekken is en de daarmee gepaard gaande afbraak van het Europese prijsbeleid plaatsen de Europese en Nederlandse landbouw vandaag meer dan ooit in de context van concurrentie op mondiaal niveau (zie hoofdstuk 5). De landbouw moet mee in de vaart van de globalisering. Wie denkt aan voedsel en globalisering denkt aan de MacDonalds en de Coca Cola die je wereldwijd tegenkomt. Of aan grote voedingsmiddelenmultinationals als Nestlé, Danone, Kellogg, Kraft Foods en Unilever. En niet alleen zij, ook de grote supermarktbedrijven als Ahold en Carrefour hebben brede internationale vertakkingen. Ook in verwerkende schakels (denk aan handelsbedrijven zoals Cargill) en toeleverende schakels (bijvoorbeeld de zaadindustrie en de leveranciers van gewasbeschermingsproducten zoals Bayer) van de agrarische productieketens is sprake van economische concentraties en ongelijke machtsvorming.

Dan mag de boer, die immers aan de basis van de voedselkolom staat, niet achterblijven. Zo dacht oud-Euro-commissaris Sicco Mansholt in ieder geval: "Wil men niet dat de landbouw eeuwigdurend steun nodig zal hebben, dan zullen boeren moeten produceren voor de wereldmarkt". Dat was in 1947 en later kwam hij met zijn Mansholtplan dat de rationalisatie van de landbouw moest versnellen: grote onafhankelijke bedrijven. Maar toen Frank Westerman bij de voorbereiding voor zijn boek *De Graanrepubliek*³ Mansholt in 1994 in zijn optrek in Wapserveen ontmoette gaf deze toe het mis te hebben gehad. "De maakbaarheid van de samenleving langs de weg die ik heb gevolgd is een onmogelijkheid", zo zei Mansholt letterlijk.

Globalisering en het geloof in de centrale betekenis van vrije markten gaan in de praktijk hand in hand (zie hoofdstuk 5). Vrije markten zijn de optimale sturingsinstanties, die zoveel mogelijk, dat wil zeggen ongehinderd door overheidsoptreden, hun gang moeten kunnen gaan. En markten zelf behoeven geen sturing, zo is de idee: de consument trekt immers aan de touwtjes en de klant is uiteindelijk de koning! Daarom moet de overheid terugtreden: organisatie van de economie wordt principieel afgewezen. De markt zou het productie- en consumptieproces optimaal kunnen reguleren. Dit geloofsartikel is echter niet zonder problemen. Als

³ Frank Westerman (1999) *De Graanrepubliek*. Amsterdam, Querido Fosfor.

het gaat over de verdeling van voedsel wordt bijvoorbeeld alleen al een vijfde deel van de alle wereldconsumenten uitgesloten. Door gebrek aan koopkracht worden hun behoeften niet op de markt geregistreerd (zie hoofdstuk 4) ongeacht of er nu sprake is van honger (= urgente behoefte) of niet.

1.4 Blijvende uitdagingen

Er zijn meer vragen bij de landbouw te stellen, ook over de productiekant bijvoorbeeld. Al dat gesleep met dieren en voedsel heeft z'n schaduwkanten. Je hoeft alleen de woorden dierenwelzijn, dierziekten en milieuvervuiling te noemen en verdere uitleg lijkt overbodig. Natuurlijk, internationale handel in voedingsmiddelen bestaat al heel lang en stond zelfs aan de wieg van de ontdekkingsreizen van de vijftiende eeuw. Maar dat is onvergelijkbaar met het liberalisatie-ideaal van de Wereldhandelsorganisatie en aanverwante organisaties zoals het IMF en de OECD. De oorspronkelijke gedachte achter die organisatie is dat alle ecologische en normatieve overwegingen handelsbarrières zijn, die verstorend werken. Zelfs de labeling van bepaalde soorten voedsel wordt zo opgevat. Alsof de consument om wie het allemaal zou moeten gaan geen recht heeft op informatie.

1.5 Ingebedde landbouweconomie

Het is een raar idee dat markten ideaal functioneren als ze 'vrij' zijn, los van regels en beperkingen. In zijn

baanbrekende werk *De Grote Transformatie* heeft de econoom Polanyi jaren geleden al laten zien dat markten altijd een sociaal-culturele inbedding behoeven (zie hoofdstuk 12). Markten zonder regels zijn helemaal niet vrij: de markt heeft geen geweten. Een markt zonder regels is als een dictator zonder vrijwaring tegen schrikbewind.

Stel dat je de markt voor voedsel aan de regel onderwerpt dat er geen onveilig voedsel mag worden geproduceerd. Natuurlijk beperkt dat de mogelijkheden van bepaalde louche marktpartijen, maar tegelijkertijd opent het nieuwe mogelijkheden voor producenten van veilig voedsel. Sterker nog, de laatste zouden misschien het loodje leggen als de 'knoeiërs' vrij hun gang konden gaan en zo steeds weer nieuwe consumenten bij de neus konden nemen. In een ongeregelde economie moeten de goeden vaak letterlijk onder de kwaden lijden.

De kernvraag is dus niet of er regels nodig zijn. Ook niet of er een sociaal-culturele inbedding van de voedsel-economie nodig is. De kernvraag is welke regels, normen, conventies, praktijken, beleid en instituties er nodig zijn (zie hoofdstuk 12). En ook op welke manier de landbouweconomie op een goede wijze kan worden ingebed in de samenleving en het milieu (zie hoofdstuk 9). Zoals ik hoop te laten zien, speelt daarin uiteindelijk ook de onderliggende ethiek (de kijk op wat in morele zin goed of